

Uluslararası Uyghur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 3, 2014, Sayfa: 129-145.
Xelqara Uyur Tetqiqati Jurnali, San: 3, 2014, Sehipe: 129-145.
International Journal of Uyghur Studies, Volume: 3, 2014, Page: 129-145.

ÇA DA UYGUR EDEBİYATI VE ONUN GELECEĞİ

Raile Abdülvahit KA GARLI*

ÖZET

Ça da Uyghur edebiyatı, XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında oluşan Uyghur edebiyatını ifade etmektedir. Uyghur Edebiyatı, XIX. yüzyılın ortalarına kadar divan şiiri merkezli gelişirken, bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren yavaş yavaş yeni bir döneme girmiştir. XX. yüzyılın başlarında oluşan Ça da Uyghur Edebiyatının 1930'lu ve 1940'lı yıllarda gösterdiği gelişmeyi ceditçilik hareketinden ayrı düşünemeyiz. 1949'da yönetimin el değiştirmesi nedeniyle, edebiyatta işlenen konular da değişimi, Kültür Devrimi'nde çağdaş Uyghur edebiyatı ve edipler aır darbe almıştır. 1976 sonrasında canlanan çağdaş Uyghur edebiyatında roman ön plana çıkmış, yasak konu olan tarih, edebî eserlerde yoğun olarak işlenmeye başlamıştır. 2000 yılına gelindiğinde ise sözde “çift dilli eğitim” uygulanmaya ve yaygınlaştırılmaya başlamıştır. Uyghur Türkçesinin kreten itibaren devre dışı bırakılması, yetecek nesilleri millî değerlerden uzaklaştırmakla kalmayıp, Uyghurca basın yayını ortadan kaldıracak gibi, çağdaş Uyghur edebiyatının geleceğini de olumsuz yönde etkileyecektir.

Anahtar Kelimeler: Uyghur, Edebiyat, Ça da Uyghur Edebiyatı, Uyghur Kültürü.

MODERN UYGHUR LITERATURE AND ITS FUTURE

129

ABSTRACT

Modern Uyghur Literature expresses the Uyghur Literature which is formed in the end of the 19th century and in the beginning of the 20th century. While Uyghur Literature is intensified on the classical works in the mid of the 19th century, it entered a new period because of the political events which are experienced in the Eastern Turkistan after the mid of this century. We consider the development which is shown in the 1930's, 1940's years by the Modern Uyghur Literature which is formed in the beginning of the 20th century separately from the reform and publication works which are performed in education. The subject which is mentioned in the literature changed because of the management change in the year 1949 and the Modern Uyghur Literature and scholars are heavily impacted in the Culture Reform. Novel took more importance in the Modern Uyghur Literature which enlivened after the year 1976 and history which is a prohibited subject started to be seen intensively in the literary works. When we come to the year 2000, so-called “bilingual education” started to be implemented and to become widespread increasingly. Leaving Uyghur Turkish out of operation beginning from the nursery not only took the new generations far from the national values but also it will remove the printing and publication, and will influence the future of the Modern Uyghur Literature.

Keywords: Uyghur, Literature, Modern Uyghur Literature, Uyghur Culture.

* Dr., E-mail: railekasgarli@hotmail.com.

1. Ça da Uygur Edebiyatının Ba langıç Döneminden 1949 Yılına Kadar

Ça da Uygur Edebiyatının ba langıç dönemi, XX. yüzyılın ba ndan 1930'lardaki e itimde reform dönemine kadar olan süreyi kapsar.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın ba nda Mançu-Çin istilası döneminde Uygurlar içinde ilk uyananlar, yurtdı nda okuyup, dünyadaki geli melerden etkilenen ve yenilikçi fikirleri dünyaya kapalı olan bölge Do u Türkistan'a getiren aydınlardır. Örne in, vatansever Uygur zenginlerinden Hüseyin Musabayup ve Bahavudun Musabayup karde lerin maddi deste i ile 1885'de Atıksak'ta kurulan yeni tarz okula Türkiye'den getirilen Ebabekri isimli Uygur, ö retmen olmu tur.¹ Abdukadir Binni Abdülvaris Ezizi (Abdukadir Damolla) Buhara'da sekiz yıl e itim aldıktan sonra 1901'de Ka gar'a dönmü , ceditizm fikirlerini yaymaya çalı mı tır. Abdukadir Damolla, 1907'de hacca gitmi , bu vesilesiyle Mısır ve Türkiye'de bulunmu , ülkeye döndükten sonra halkın cahillikten kurtulması için çe itli konularda eserler yazmı tır.² Musabayuplar yine 1889'da li'de "Hüseyniye Mektipi", 1905'de "Hüner Kesip Mektipi" açmı tır. Bu okulların etkisiyle Turpan, Piçan, Guçuñ, Kumul, ulca, Aksu, Kuça, Kutubi, Ka gar, Ka ılık, Hoten, Astın Atı gibi ehir ve ilçelerde de cedit okulları açılmı tır ve okumu aydın kesim yeti mi tir.³ Turpan Astone'li Mehsut Muhiti, 1913'de Tatar aydını Heyder Efendi Sayrani'yi, 1917'de Gülendem Avistey ba kanlı ndaki altı Tatar aydını Do u Türkistan'a getirmi , Turpan, Guçuñ, Ürümçi, Çöçek gibi ehirlerde yeni okullar açmı tır.⁴ Ziya Gökalp, Talat Pa a gibi devrin önemli siyasetçilerinin gönderdi i Habibzade Ahmet Kemal 1914'de Ka gar'a gelmi ⁵ ve Uygurların ça da e itim veren okullarını açmalarına yardım etmi , halkı aydınlatma, mücadeleye ça ırma faaliyetlerine katılmı , ö retmen yeti tirme okulunda ö retmenlik yapmı tır. Memtili Efendi gibi airler, Türkiye'den gelen bu ö retmenden e itim almı tır. XX. yüzyılın ba nda Türkiye'ye e itim için gönderilen gençlerden Tursun Efendi, Dr. Mesut Sabrı Baykuzu, Abdurahman adı, Hesin, Ehmet Nejatı, Kamal Bedrı 1914. yılı sonbaharda Ka gar'a dönmü ve Eksak'taki cedit okullunda ö retmenli e ba lamı tır.⁶ Cedit okulları, eskiden uygulanan "Usul-i kadim" yani sadece Arapça ve din üzerine yapılan e itimin yerine, tarih, co rafya, beden e itimi, matematik, hatiplik gibi bilgilerin ö retildi i "Usul-i cedit" tarzındaki okullardı. smail Gaspıralı'nın Kırım'da ba lattı ı usul-i cedit okulları, daha sonraki dönemlerde, Türk dünyasındaki bütün reformculara ilham kayna ı olmu tur. Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, i te birlik" sloganı ile birlikte ceditizm Türk dünyasını birle tirmeyi amaçlayan siyasi bir akım hâline dönü mü tür.⁷ Bu ideolojilerin konu edildi i ve Rusya i galindeki Türklerin yayımladı ı çe itli kitap, mecmua, gazete ve dergiler, Do u Türkistan'a da ula mı tır. Özellikle, Gaspıralı'nın 1883'de ba layıp yayın hayatını tam otuz üç yıl sürdürdü ü "Tercüman" gazetesinin, " ura" ve "Til Yarı " gibi mecmua ve dergilerin etkisi büyük olmu tur.⁸ Böylece Do u Türkistan'daki Uygurlarda halkın cehaletten ve esaretten kurtulması için onları bilinçlendirme, e itme ve uyandırma hareketi ba lamı , ceditçi fikir ve görü ler halk tarafından benimsenmi ve desteklenmi tir. Bu fikirlerin mahsulü olarak gazetecilik ve yayıncılık i leri de hızla geli mi tir.

¹ Sultan Mahmut Ka garlı, **Ça da Uygur Türklerinin Edebiyatı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 45.

² **Uy ur Edebiyatı Tarihi**, Milletler Ne riyatı, Pekin 2006, C. 3, s. 261-266.

³ Komisyon, **Uy ırların Qisqıçe Tarihi**, incañ Halk Ne riyatı, Ürümçi, 1989, s. 481.

⁴ brahim Mutii, "Meripetperver Merhum Mexsut Muhiti To risida Eslime", **incañ Tarix Materiyalliri**, Ürümçi 1984, S. 13, s. 105,107.

⁵ Ahmet Kemal İkul, **Türkistan ve Çin Yollarında Unutulmayan Hatıralar**, Zarif Matbaası, stanbul 1955, s. 19-23.

⁶ Ahmet Kemal İkul, **Çin Türkistan Hatıraları, anghay Hatıraları**, Haz.: Yusuf Gedikli, Ötügen Yayınları, stanbul 1997, s. 114.

⁷ A. Ahat Andican, **Ceditizm'den Ba ımsızlı a Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Emre Yayınları, stanbul 2003, s. 24-25.

⁸ **Uy ur Edebiyatı Tarihi**, C. 3, s. 240.

1929'da Ka gar'a giden Gunnar Yarring, Ka garda gazete ve matbaanın olmadığını, kâtiplerin, el yazısı eserlerini yine el yazısıyla kopyaladığını⁹, bu eserlerin dinî eserler olduğunu, en çok istinsah edilen eserin "Kissâsü'l Enbiyâ" olduğunu kaydeder.¹⁰ Burhan ehidi, 1900'lü yılların başında Doğu Türkistan'da matbaa ve gazetenin olmadığını kaydettiği tir¹¹. Ancak Burhan ehidi'nin kastettiği matbaa ve gazete devlet kurumuna ait matbaa ve gazetedir. Oysa yayıncılık faaliyetlerinin ilk adımı olarak, 1899'da Uygur aydınları ve zenginleri tarafından "Matbaa-yı Hurid" (Nur Matbaası) kurulmuştur. 1905'de Ka gar'da kurulan "İvit" matbaasında "Sultan Satuk Bu rahan" ve "Dünya Co rafisi" isimli iki kitap yayınlanmıştır. 1910'da Ka gar'da Yenihisarlı Nur Hacı tarafından "Matbaa-yı Nur" adlı bir tabaskı (litografi) matbaası tesis edilerek birçok kitap yayınlanmıştır. 1920'de Gulca Küre'de bir tabaskı matbaa daha tesis edilerek birçok edebî kitap neşredilmiştir.¹² Bunlardan başka elek baskı (serigrafi) da zaman zaman kullanılmıştır. Örneğin: 1915'de Ka gar'da cedit okullarının ders kitapları ve halkın ilam dinini doğrudan ekilde öğrenmesi için hazırlanan "Ulu Din Risalesi" isimli kitap basılmıştır. 1917'de Ürümqi'de hapisteki Ahmet Kemal tarafından hazırlanarak, dışarıda Burhan ehidi tarafından basılan ve yayın hayatına altı ay devam edebilen "Yeni Hayat" gazetesi, bu gazete kapandıktan sonra Burhan ehidi tarafından yayınlanan ve yayın hayatına iki ay devam edebilen "Turan" gazetesi, elek baskı yöntemiyle basılmıştır.¹³ Ayrıca 1911'de Ka gar'da aydın Kutluk evki tarafından "Añ" (Fikir) gazetesi, 1922'de li'de "li Déhqanliri" (li Çiftçileri), 1930'lu yıllarda Ka gar'da "Qe qer incañ Géziti" (Ka gar incañ Gazetesi), 1934'de Ürümqi'de "incañ Uy urliri Géziti" (incañ Uygurları Gazetesi), 1924'de "incañ Géziti" (incañ Gazetesi) ve "li incañ Géziti" (li incañ Gazetesi), 1930'lu yıllarda "Çöçek Uçurliri incañ Géziti" (Çöçek Haberleri incañ Gazetesi), "nqilabçıl Ya lar Géziti" (nkılapçı Gençler Gazetesi), 1939'da Hoten'de "incañ Géziti" (incañ Gazetesi)¹⁴, 1936'da Aksu'da "Aqsu Uçuri" (Aksu Haberi), Gulca'da "Al a" (leri) gazetesi¹⁵ yayınlanmıştır. Bunlardan başka son zamanlarda, Uygur aydınlarının emeli ve fedakârlılığı ile gün ışığına çıkan¹⁶ "Yeñi Hayat" (Yeni Hayat) gazetesi, "erqi Türkistan Hayati" (Doğu Türkistan Hayatı), "Erkin Türkistan" (Başsız Türkistan), "incañ Géziti" (incañ Gazetesi), "nqilabi erqi Türkistan" (nkılâbı Doğu Türkistan), "Erk Géziti" (Hürriyet Gazetesi) gibi gazeteler de yayınlanmıştır.¹⁷

Bu tür gazetelerin yayınlanması, Çağdaş Uygur Edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Örneğin: "incañ Géziti"nin 243-246 sayılarında "Türk Edebiyatı Tarihi" başlıklı makale yayınlanmıştır. Yine bu gazetenin Edebiyat Güzlari başlıklı inder, kısa hikâyeye, tercüme eserler verilmiştir. "nqilabi erqi Türkistan"ın Ösü (yeti mek) başlıklı inder edebî eserler yer almıştır. Gazetelerin yanı sıra "Cahangirlikke Qar i Birlíksep Jurnalı" (Emperyalizme Karşı Birlík Dergisi), "Xelq Birlík Sépi Jurnalı" (Halk Birlík i Dergisi), "Yeñi incañ Jurnalı" (Yeni incañ Dergisi), "Jenuptin Avaz Jurnalı" (Güneyden Ses Dergisi), "Xanteñri Jurnalı" (Han Tanrı Dergisi),

⁹ Gunnar Alfred Yarring, **Qe qerge Qayta Seper**, Haz.: Yang Lian, Çev.: Abdugupur Seidin, incañ Halk Ne riyatı, Ürümqi 1998, s. 110.

¹⁰ Gunnar Alfred Yarring, **age**, s. 244.

¹¹ Burhan ehidi, **incañın 50 Yılı**, Çev.: Nurmuhemmet Döleti v.d., Milletler Ne riyatı, Pekin, 1986, s. 214.

¹² Sultan Mahmut Ka garlı, **age.**, 1998, s. 46.

¹³ A. Kemal lkul, **age**, s. 112-114.

¹⁴ Er idin Tatlıq, "1949. Yildin Burun incañda Uy ur Tilida Ne ir Qilin an Gézit-Jornallar", **incañ Tezkiriçilikli Jornili**, S. 3, Ürümqi, 2004, s. 51-54.

¹⁵ **Uy ur Edebiyatı Tarixi**, C. 3, s. 387, 463.

¹⁶ <http://www.wetininim.org/forum/forumdisplay.php?fid=85&page=2> (Eri im Tarihi 25.02.2010).

¹⁷ Uygur ara tırmacıların bahsi geçen a sayfasında yazdıklarına göre, bu gazetelerin bazıları u an sveç'teki Lund Üniversitesi Kütüphanesi ve Stockholm Üniversitesi Kütüphanesinde be külliyyat hâlinde bulunmaktadır. Bazılarını ise Uygur aydınlarından Nizamiddin Hüseyin Bey hayattayken diasporadaki Doğu Türkistan mücadelecilerine ula tırması tir. ubat 2010'dan itibaren, bu gazetelerin orijinal ekli resim hâlinde, bahsi geçen a sayfasında yayınlanmıştır.

“ *incañ Medeniyeti Jurnalı*” (*incañ Medeniyeti Dergisi*), “Çin-i Türkistan Dergisi” (Çin Türkistan’ı Dergisi), “ *tıpaq Jurnalı*” (*tıfak Dergisi*), “ *Hayat Mucellisi Jurnalı*” (Hayat Tasarısı Dergisi), “Altay” dergisi, “ *Dunya Edibiyatidin Qisqartmalar Jurnalı*” (Dünya Edebiyatından Alıntılar Dergisi), “ *slam Ya liri Jurnalı*” (*slam Gençleri Dergisi*)¹⁸, “ *Xelq Avazı*” (Halk Sesi) dergisi, “ *Xelkçilliq*” (Halkçılık), “ *Köre* ” (Mücadele), “Hayat”¹⁹ gibi dergiler de yayınlanmıştır.

Ayrıca Ka gar’da yabancı misyonerlerin matbaa tesislerinden de yararlanıldığı bilinmektedir. Gunnar Yarring, 1893’de Stokholm’da verilen karar üzerine 1910’da uygulamaya geçilerek 1912’de Ka gar’da basımevi kuruldu unu ve 1938’e kadar mevcudiyetini sürdürdü ünü do ruluyor.²⁰ Bu basım evi ilk zamanlarda ncil’i Uygurcaya çevirme i iyle me gul olmu tur ve 1917’de “*Âlemin Yaratılı ı*”, 1921’de “*Tevrat*”, 1923’de “*Nezmeler*”i basmıştır. Basımevi kurulmadan önce elle çevrilerek çalı tırılan basit matbaa kullanımı lardı ve Uygur dili ders kitabı basmış lardı. Basımevi kurulduktan sonra sveç ilkokul ve yeti kinler e itim kurumlarında kullanılan ders kitapları Uygurca’ya çevrilerek ve düzeltmeler yapılarak basılmış tır. 1929’da G. Albert’in yazdığı “ *mıla Kaidesi Kılavuzu*”, 1936’da O. Hemanson’un yazdığı “*Orta Asya Tarihi*” basılmış tır. 1935’de Uygur dili grameri ve takvimler basılmış tır. Ka gar’daki sveç basımevinde, din yayma amacı kapsamında yabancı kaynaklı edebî eserlerin Uygurca’ya çevrilmiş ekli basılmakla beraber, ticari amaçlı olarak da kullanılmış tır.²¹ slami eserleri basmaya bir türlü yana mayan bu basımevi, 1933’de “ *erqi Türkistan slam Cumhuriyeti*” kuruldu unda, yönetimin Müslümanlara geçmesi üzerine zorunlu olarak slami eserleri basmış tır. 1933’de hükümet “ *stiqlaliyet*” dergisini, aynı yılın ikinci yarısında ise “ *erqi Türkistan Mevcudiyeti*” isimli haftalık gazeteyi basmış tır. Bu gazetenin yerini daha sonra “ *stiqlal Türkistan*” isimli haftalık gazete almış tır. 1934’de onun yerine geçen “*Erkin Hayat*” ve bu gazetenin de yerine geçen “*Yeni Hayat*” (1934-1937) da burada basılmış tır.²² Ka gar yerli hükümeti, Mayıs 1937’de Ka gar’da sveç misyonerlerinden baskı makinesi ödünç alarak basımevi kurduktan sonra, ayda iki defa yayınlanan “*Yeni Hayat*” gazetesi artık bu basımevinde basılmaya başlamış tır. 15.10.1933’de Kutluk Hacı evki yönetiminde “ *erqi Türkistan Heptilik Géziti*”, aralık ayında “ *stiqlal*” isimli aylık dergi basılmaya başlamış tır.²³ “ *erqi Türkistan slam Cumhuriyeti*”nin paraları da sveç misyonerleri basımevinde basılmış tır.²⁴

Ça da Uygur Edebiyatında 1920-1930’lu yıllarda, bir önceki dönem olan Ça atay Edebiyatı devrinde pek görülmeyen tiyatro, öykü gibi edebiyat türleri meydana gelmiştir. Eski Uygur Edebiyatında bazı örnekleri olan ve Ça atay Edebiyatı devrinde kaybolan, XIX. yüzyılda Avrupa iirlerinde görülmeye başlayan serbest vezinli iir ekileri, tekrar Ça da Uygur Edebiyatına yerle meye başlamış tır.

ubat 1931’de Kumul’un upol köyünde bulunan onba ı Zhang Go-hu’nun bir Uygur kızıyla zorla evlenme giri imi neticesinde çiftçiler ayaklanmış , bu ayaklanma Hocaniyaz Hacı ba kanlı ındaki çiftçiler ayaklanmasını do urmu tur.²⁵ Bu ayaklanmanın etkisi büyük, kapsamı geniş oldu u için Çin u-ren, Do u Türkistan’ı idare etmekten aciz kalmış , siyasi reformcuları kullanan ve sonra onları devre dı ı bırakan ing i-sey, 1933’de yönetimi ele geçirmi tir. Bu

¹⁸ Er idin Tatlıq, *agm*, s. 54-56.

¹⁹ *Uygur Edebiyatı Tarixi*, C. 3, s. 463-464.

²⁰ Gunnar Alfred Yarring, *age*, s. 320.

²¹ *Age*, s. 325-327.

²² *Age*, s. 333.

²³ Abduqadir Hacı, “1933 Yildin 1937 Yil içe Qe qer, Xoten, Aqsularda Bolup Ötken Veqeler”, *incañ Tarix Materiyalliri*, Ürümçi, 1986, S. 17, s. 65.

²⁴ Gunnar Alfred Yarring, *age*, s. 335.

²⁵ Ma Da-jeng, Shu Jian-ying, “ *erqi Türkistan Döliti*” *Xamxiyaliniñ Berbat Bolu i*, Çev.: Ehmet Mömin Tarimi, *incañ Halk Ne riyati*, Ürümçi 2007, s. 54.

dönem, Guomindang (Milliyetçi Parti) yönetimindeki Çin'in, Japon istilası altına girmeye başladığı,²⁶ Doğu Türkistan'ın vaziyetinin de çok karışık ve kritik olduğu bir dönemdir. Bu nedenle İngiltere, Doğu Türkistan'ı elinde tutabilmek için Rusya'yla işbirliği yapmış, halkın isteklerine uyumlu politika izlemi ve onların güvenini kazanmıştır.²⁷ 1934-1937 yılları arasında Doğu Türkistan'da büyük gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler eğitim, tarımcılık, sulama, ulaşım, ticaret ve sanayi alanında belirgindir. Özellikle eğitimde reform, bu dönemde köyden köye kadar gerçekleştirilmiş, il ve ilçe merkezlerinde, vatan sevgisi anlatılan şiir okuma ve tiyatro sahneleme etkinlikleri yoğun olarak yapılmıştır. 1940'dan önce Doğu Türkistan genelinde dört kamu medeniyet sarayı, iki yüz on dokuz kamu kütüphanesi, altmış altı kamu okuma salonu, seksen dokuz kulüp, üç sinema, otuz bir tiyatro salonu, on altı spor meydanı, yirmi iki kamu parkı, iki yüz doksan beş eğitim reform birimi, yedi gazete yayınevi oluşturulmuştur. Ayrıca Çin-Rusya medeniyet cemiyeti kurulmuştur,²⁸ Rusya sosyalizminin başarıları geniş kapsamlı tanıtılmıştır. Bu tanıtım sırasında Rus edebiyatı ve o dönemlerde Rusya'nın geliştirdiği altın çağda bulunan Özbek, Kazak, Tatar'ların edebiyatı ile tanışma imkânı elde edilmiştir. Rus yazarı Tolstoy, Çehov, Puşkin, Gogol, Belinski, Turgenev'in eserleri, Maksim Gorki'nin "Ana", Sırafimoviç'in "Demir Akım" romanları, Mayakovski'nin "Viladimir İçin Lenin" destanı, Özbek yazarlarından Hemze Hekimzede Niyazi, Hürşid Reşid'in tiyatro eserleri, Gapurgulam'ın şiirleri, Kazak şairi Cambul'un şiirleri, Abay'ın fikir ve düşüncelerinin ürünü olan "Halk Sözleri", Tatar şairlerinden Hadi Taktaş, Abdulla Tokay'ın şiirleri, Tacik yazarı Sedirdin Eyni'nin "Kullar" isimli romanı, Uygur toplumunca sevilerek okunan edebî eserler olmuştur. Doğu Türkistan'daki Uygurlar ve Uygur edebiyatı, bu eserlerden etkilenmiştir. Özellikle Rusya Uygur edebiyatının temsilcileri olan Nezer Hoca Abdusemetov, Hebib Zakiri, Abdulhey Muhemmedi, Abdulhemit Hocamberdi, Ömer Muhemmedi, Hezim İskenderov gibi yazarların etkisi çok derin olmuştur. Uygur edebiyatının konusundan türüne kadar bir yenilenme ve gelişme meydana gelmiştir.²⁹

Bu dönemde şiir, tiyatro eserleri ve hikâye, Uygur edebiyatının en gelişmiş türleri olarak karşımıza çıkar.

Şiir, bu dönem Uygur Edebiyatında en çok eser veren edebiyat türüdür. Bu şiirler içinde, halkın zihnine işlenmiş şiirler olarak onları sayabiliriz: şair Abduhalik Uygur'un "Zulme Karşı", "Açıl", "Uyan", "Cehalet Pınarı", şair Lutpulla Mutellip'in "Yıllara Cevap", "Sevgi ve Nefret" adlı şiirleri, Memtili Efendi'nin "Kurtuluş Yolunda", "Ordumuz" adlı şiirleri vs.. Bunlardan başka ünlü şair ve yazar Nim ehit (1906-1972)'in yazdığı olduğu üç yüzden fazla şiiri vardır. Nim ehit'in yine pek çok destan, bilimsel makale, tarih ile ilgili makale, şiiri romanı vardır. En önemli eserleri, "Madar Ezem" (Büyük Uzlaşma) adlı şiir derlemesi, "Doğru Yol İhtikarı", "Esaretekilere Hitap", "Huzurunda", "Hiyanetten İnkâyet", "Vatan Aşkısı", "Uyan", "Mezardan Gelen Ses" gibi şiirleridir.³⁰

1934'ten başlayarak, Doğu Türkistan'ın her yerini eğitim reformu hareketi, Uygur Medeniyetini Geliştirme Birimi'ni de beraberinde getirir. Bu birim, medeniyet ve maarifi geliştirme hizmetinin yanı sıra, edebiyat ve sanat hizmetlerini de üstlenir. Her bir birim bünyesinde bulunan tanıtım bürosu, "Sanayinepise" isimli sanatçı kadrosuna sahiptir. Bu kişiler, bazen yabancı yazarların, çoğu zaman ise yerli yazarların tiyatro metinlerini sahnede sergilerler. Böylece Uygur tiyatroculuğu büyük gelişme göstermiştir. Uygur edebiyatında tiyatro eseri de çok yazılmıştır. Abdulla Rozi (1919-1945) "Tümür Aka Keldi" (Timur Ağa Geldi), "Ögey Ana" (Üvey Anne) gibi

²⁶ Komisyon, *age*, 1989, s. 537.

²⁷ *Age*, s. 544.

²⁸ *Age*, s. 546.

²⁹ *Uygur Edebiyatı Tarihi*, 2006, C. 3, s. 344-345.

³⁰ Sultan Mahmut Kaşgarlı, *age*, s. 46-47.

tiyatro eserleri ile ça da Uygur edebiyatının ilk tiyatro yazarı olmu tur. “Ögey Ana”, 80’li yıllarda tekrar gün ışığına çıkmı tur.³¹

1934 ilkbaharda Mömin Efendi’nin, Uygur halk sözlü edebiyatı ürünü olan “Boz Yi it”i drama metni hâlinde yazması ve onun sahnede gösterilmesinin ardından, Uygur tiyatroculu u hızla ilerlemi tir. Himit Hekimi’nin “Anargül” (Anargül), Ziya Semedi’nin “Qanlıq Da ” (Kanlı Leke), Zunun Kadiri’nin “ unçem” (Goncam), Kasımcın Kembiri’nin “Zeynepke Töhme” (Zeynep’e ftira), Lupulla Mutellip’in “Çimengül” (Çimengül), “Samsaq Akañ Qaynaydu” (Samsak A abeyin Köpürüyor), ükür Yalkun’un “ añhey Kéçisi” (anghay Gecesi) gibi sahne eserleri önde gelenlerdendir.³² Bunların içinde “ unçem”, 1990’lara kadar sahnede gösterilmeye devam etmi tir.

1937’den itibaren, kendi hâkimiyetini sa lama alan ing i-sey, gerçek yüzünü göstermeye ba lamı , Do u Türkistan’daki mücadeleçileri, aydınları, ileri görü lü demokratik dü üncelere sahip insanları takip etme, yok etme çalı malarına hız vermi tir. 1937-1942 yıllarında, üç defa “Kasıtlı Eylem” yaptıkları bahanesiyle aydınları vah ice yok etmi tir. Bu süreçte yüz binden fazla ki iyi hapse atmı , elli binden fazla ki iyi i kenceyle öldürmü tür.³³ Bu uygulama sırasında Memtili Efendi gibi air ve e itimci aydınlardan yanı sıra Mömin Efendi, Hemit Hekimi gibi Uygur tiyatro yazarları da hayatlarını kaybetmi lerdir. Yurtdı nda e itim almı aydınlardan, müzisyenler, sanatçılar, yazarlar ve airlerin ço u tutuklanmı , hapselere atılmı , katledilmı tir. Dolayısıyla 1943’lerde tiyatro eserleri üretimi artık durgunluk noktasına gelmi tir.³⁴

Ça da Uygur edebiyatında hikâye türü 1938’lerde görülmeye ba lamı tur. Seypidin Ezizi’nin “Yétim Toxtı” (Yetim Durdu) isimli kısa hikâyesi, bunun ilk örne idir. Bu hikâyeden sonra, Ezizi’nin “Zamanqul” (Zamankul), “Menzire” (Manzara), “Aççıq Xatire” (Acı Hatıra) gibi hikâyeleri okuyucularla bulu ur. Ayup Mensuri’nin hayattaki olumsuz olayları anlattı ı “Barat Celligür” (Barat Hırsız)³⁵, Lutpulla Mutellip’in “Ecel Huduqu ida” (Ecel Tela nda), “Padi ah Samurayliri ir Halsıraydu” (Padi ah Samurayları Çok Hâlsız) gibi eserleri döneminin en iyi eserleri sayılır.

ing i-sey’in uyguladı ı devlet terörü sonucunda Do u Türkistan’da 09.04.1944 tarihinde “ ulca Azatlıq Te kilati” kurulmu tur. 17 A ustos 1944’de “Nilka Ayaklanması”nda ilk kur sıkılmı tur. Bunun pe inden gelen 07.11.1944 tarihli “Gulca Ayaklanması” sonucu, 12.11.1944’de kuzeydeki üç vilayeti esas alan “Do u Türkistan Cumhuriyeti” kurulmu tur. Bu bölgede Uygurca, Rusça “ erqi Türkistan Géziti” yayınlanmı tur.³⁶ Güney bölgelerindeki yedi vilayet ise yine Milliyetçi Çin yönetiminde kalmı tur. Böylece Ça da Uygur Edebiyatı, iki bölgede farklı yönetim altında, farklı siyasi atmosferde devam etmi tir. Cumhuriyet kurulan bölgenin iktisadı, sa lık ve e itim hizmetleri, edebiyat, sanat, basın yayın i leri hızla geli mi tir. Cumhuriyetin Rusya ile olan ili kileri nedeniyle e itim araç gereçleri, edebî eserler, yazarlar konusunda Rusya’nın yardımı ve Rus edebiyatının etkisi büyük olmu tur.³⁷ Basın yayınının geli mesi, yazarların ve eserlerinin yayınlanması için yeni fırsatlar yaratmı , devlet de edebiyat ve sanatın geli mesi için te vik edici giri imlerde bulunmu tur. Örne in: Cumhuriyet, 1946 yılında 294 sayılı kararı ile, ba arılı gazeteci ve yazarlardan Hüsiyin Nasirov, Nur Muhammet Bosakov, Muhammet Sıdık Noruzov, Abdure it minov, Hemit Töhpi, Elkem Ehtem, Kevir Niyaz, Abdulhey Rozi, Yasın Hudaberdi, Nasır

³¹ Nurmuhemmet Zaman, “Dramatorg ve air Abdulla Rozi Heqqide”, **incañ Da ösi Imiy Jurnili**, Ürümqi 1996, S. 4, s. 40.

³² **Uy ur Edebiyatı Tarixi**, 2006, C. 3, s. 361.

³³ **Uy ur Edebiyatı Tarixi**, 1989, s. 573; Ayrıca bk. Ma Da-jeng, Shu Jian-ying, **age**, s. 70.

³⁴ **Uy ur Edebiyatı Tarixi**, 2006, C. 3, s. 365.

³⁵ Muhammed Polat, **Uy ur Edebiyatida Proza**, incañ Halk Ne riyati, Ürümqi, 1985, s. 16.

³⁶ Ma Da-jeng, Shu Jian-ying, **age**, s. 76-77.

³⁷ **Uy ur Edebiyatı Tarixi Uy ur Edebiyatı Tarixi**, 2006, C. 3, s. 460-461.

Hesen'leri “*stiqlaliyet Üçün Köre*” (istiklal için mücadele) madalyası, “*Pidaı*” (Fedayı) madalyası ve “*Sadaqet*” (Sadakat) madalyası ile ödüllendirmiştir.³⁸

Bu dönemde pek çok yazar, air, kendi eserleriyle Uygur edebiyatını zenginleştirmişlerdir. Zunun Kadiri'nin “*Muellimniñ Xéti*” (Ö retmenin Mektubu), “*Küçükke Hucum*” (Köpek Yavrusuna Hücum), “*kki Barmiqim Bilen*” (ki Parma ımla), “*Ma dur Ketkende*” (Ma dur Gitti inde) gibi hikâyeleri, dönemin Uygur edebiyatında yeni bir çığır açması nedeniyle önemli bir yere sahiptir.

1943'den sonra durgunluk noktasına gelen tiyatro eserleri, cumhuriyet döneminde yeniden canlanmaya başlamıştır. Ziya Semedi, Zunun Kadiri, Nim ehit gibi yazarlar tiyatro yapıtlarıyla, bu ortamı desteklemiştir.

10.10.1945 tarihinde Cang Cie-ı'nın radyodan verdiği “Meseleyi Barıçıl Yollarla Çözme” nutkundan³⁹ sonra Cumhuriyet, 02.01.1946 tarihinde Milliyetçi Çin Hükümeti ile on bir maddeli anlaşma imzalamıştır.⁴⁰ 05 Nisan - 06 Haziran 1946 tarihinde bu anlaşmanın iki eki imzalanmıştır.⁴¹ Anlaşma gereği Koalisyon Hükümeti kurulmuştur, vilayet ve ilçelerin yönetim kadrosuna demokratik, halkçı görüşleri atanmıştır, Ürümçi'de yayınevleri kurulmuştur, doğrudan veya dolaylı olarak hükümet nezaretinde olan veya bağımsız sivil topluma ait gazete dergiler yayımlanmıştır. 1945-1949 yıllarında, Nim ehit Armiye Damolla'nın “*Miñ Öy ve Perhat-irin*” (Bin Ev ve Ferhat-irin) destanı, “*Almanah*” isimli kitap, “*Edebiyat-Sen'et Sehiri*” (Edebiyat Sanat Sabahı) gibi eserler yayımlanmıştır.⁴²

Yedi vilayetteki Uygur edebiyatının durumunu, o yıllarda Ürümçi'de yayınlanan Uygurca “*incañ Géziti*”, “*Oy an*” (Uyan) gazetesi (1947-1949), “*Yalqun*” (Alev) gazetesi (1947-1949), “*Heqiqet Géziti*” (Hakikat Gazetesi) (1949), “*Mediniyet*” (Medeniyet), “*Xanteñri*” (Han tanrı), “*Altay*”, “*Yéni incañ*” (Yeni incañ), “*Örnek*” isimli dergiler ve diğer il merkezlerinde yayınlanan “*Qe qer incañ Géziti*” (Kağaz incañ Gazetesi), “*Aqsu Géziti*” (Aksu Gazetesi), “*Yeken Géziti*” (Yeken Gazetesi), “*Bext Yultuzi Géziti*” (Baht Yıldızı Gazetesi) gibi gazete dergilerden örenmek mümkündür. Yedi vilayetteki gazete, dergi basımevi ve “*Altay Ne riyatı*”, “*Hanteñri Ne riyatı*” gibi yayınevlerinin yayınladığı eserlerden Ahmet Ziyai'nin “*Tozimas Çiçekler*” (Solmaz Çiçekler), “*Ladax Yolida Karvan*” (Ladah Yolunda Kervan), Abdurehim Ötkür'ün “*Yürek Muñliri*” (Kalp Hüzünleri), “*Tarim Boyliri*” (Tarım Kıyıları) gibi kitaplar vardır. Ayrıca 1947'de air Kurban min tarafından hazırlanan “*érin*” isimli kitap neşredilmiştir. Bu kitapta Mömin Hemrayev, Kurban min, Nurmuhamet Erki, Turgun Almas'ın yaklaşık kırk iki yeri almaktadır. Bu kitap “*Qe qer Géziti*” basımevinde basılmıştır, dağıtılırken hükümet dairelerince alıkonulmuştur. Yedi vilayette edebî eserleri ile bilinen yazarlardan Lutpulla Mutellip, Abdureziz Mahsum, (“Ezizi”), Ehmed Ziyai, brahim Turdi, Kurban min, Abdurehim Tilev Ötkür, Turgun Almas, mir Hösüyün Kazi, Muhammed Peyzi, min Tursun, Rehmitulla Cari, Mömin Hemrayev, Muhammed min Kurbanı, Ablitip Rahman, Abdurehim Eysa (“Orhun”), Tursun Vahidi (“Qiziq”), Rozi Kadiri (“Bahar”), Hevir Tömür, Muhammetimin Tohtiniyaz (“Süzük”), Muhammed min Tohtayov, Letip Semidi, Abdukadir Rahman (“Dolani”), Abdulla Talip, Cappar Emet, Molla Muhammed Ogurhemra, brahim Niyaz, Abla Hesen (“Türgün”), Mukiyit Yüsüp (“Merdani”), Abduresul Abdukeyyum önde gelenlerdendir.⁴³ Muhammed min Tohtayov'un (1920-1969) 1945'de yazdığı “*Qanliq Yer*”

³⁸ Azad erqi Türkistan Gazetesi, 08.06.1946, S. 128, s. 1.

³⁹ Ma Da-jeng, Shu Jian-ying, age, s. 82.

⁴⁰ K. Teylur, *Wild West China The Taming of Xinjiang*, Uygurca Neşri: Tincimas Uyur Diyari, Uygurca'ya Çev. Abdurehman, Dünya Uygur Kurultayı Neşriyatı, Miyonhen 2006, C. 2, s. 80.

⁴¹ Ma Da-jeng, Shu Jian-ying, age, s. 83.

⁴² Uyur Edebiyatı Tarixi, C. 3, s. 465-473.

⁴³ Age, s. 509-516.

(Kanlı Yer) isimli romanı, Ça da Uygur Edebiyatı'nın ilk romanı olması nedeniyle, mutlaka bilinmesi gereken bir eserdir.⁴⁴ Bu dönemde az da olsa nesir örnekleri bulunmaktadır. Lutpulla Mutellip'in "*Ecel Huduqi ida*" (Ecel Tela ında), "*Padi a Samurayliri ir Halsıraydu*" (Padi ah Samurayları Çok Hâlsız), Abdurêhim Ötkür'ün "*Dênizdin Sada*" (Denizden Seda), "*Ba Egim*" (Kö e Ba ı) gibi nesirler yazılmıştır.⁴⁵

25.02.1947 tarihinde Milliyetçi Çin hükümeti anla mayı kendili inden fesih etmi ve sivil giyinen askerlerle Koalisyon Hükümet'te görevli Üç Vilayet temsilcilerine saldırmıştır.⁴⁶ Böylece koalisyon sona ermiş, vekiller de Ürümçî'den li'ye dönmüştür. "25 ubat Olayı"ndan sonra yedi vilayetin vaziyeti daha da kötüye gitmiş, hükümet terörü yeni boyuta yükselmiş, pek çok aydın, yazar, air zarar görmüştür. Demokratik görüşlere, millî duyguları uyandırmaya yönelik edebî eserlere yer verilen gazetelere el konularak, hükümeti övmeye dayalı makaleler yayınlanmaya başlanmıştır.⁴⁷

2. Komünist Parti Yönetimi ve Kültür Devrimi (1949'dan 1976'ya Kadar)

Üç vilayet hükümetinin başkanı Ahmetcan Kasimi ve onun mücadele arkadaşları, Pekin'deki toplantıya katılmak üzere Almata aktarmalı uçağa binmiş ve "27 A ustos 1949'da gerçekleşen uçak kazası" olarak açıklanan olay nedeniyle geri dönmemişlerdir. 25 Eylül 1949'da komünist parti askerleri Doğu Türkistan'a girmiştir.⁴⁸ Böylece Ça da Uygur Edebiyatı, komünist parti yönetimindeki ortamda mevcudiyetini koruma dönemine girmiştir.

1951'deki yer ıslahatı ve kamulaştırma hareketiyle yerliler içindeki tüm zenginlerin mal varlığı ellerinden alınmış, zenginler öldürülmüş, onların mal varlığının bir kısmı fakirlerle dağıtılmış, bu suretle fakirlerin desteğine dayanmaya çalışılmıştır. Doğu Türkistan halkı dört yüz elli komününe ayrılmıştır. 1956'da komünist parti iktidarı önce "tüm çiçekler açmalı, herkes ötmeli" söylemiyle herkesi istediği şekilde konu mayaya tevrik etmiş, sonra partiyi ve yönetimi ele tirenleri, isteklerini dile getirenleri "yerli milliyetçi" suçuyla itham ederek ağır bir şekilde cezalandırmıştır. 1959'da Çin'de üç yıl ağır geçecek olan kıtlık başlayınca, bu yapay kıtlıktan Doğu Türkistan da payını almıştır. 1962'de Rusya'daki galindeki Türk topraklarına toplu göç gerçekleşmiştir.⁴⁹ 08.08.1966 tarihinde Pekin yönetimi, kültür devriminin başlatıldığını duyurmuştur. Kültür Devrimi sırasında yurtdışında akrabası olanlar hapislere atılmış, camiler yıkılmış, kitaplar yakılmış, okullarda eğitim Mao'nun konuşmalarını ezberlemeyle sınırlanmış,⁵⁰ insanlar düğünlerinden dolayı ağır cezalara çarptırılmış, tanıdıklarının suçlu düğünlerini ilgili yöneticilere ihbar etmeyenler de aynı şekilde ağır cezalandırılmış, kısacası insanların yaşam odağı siyasi olaylar olmuştur. 06.09.1976 tarihinde Mao Ze-dong'un öldüğü açıklanmıştır. Böylece kültür devrimi sona ermiştir.

Bu dönem edebiyatı devrinin siyasi ihtiyacından dolayı, zenginlerin topraklarına sahip olan fakirlerin sevincini, Mao'ya, komünist partiye ve onun halk kurtuluş ordusuna olan methiyeleri anlatan eserlerle devam etmiştir. Ablimit Mesudi'nin "*Sarañ Saqaydi*" (Deli yile ti),⁵¹ Zunun Kadiri'nin "*Çéniqi*" ("Çelikle mek, sa lamlamak"),⁵² Er idin Tatlık'ın "*Sinaq*" başlıklı

⁴⁴ mincan Exmidi, *Uygur Edebiyatı Tarixidiki Namayendiler*, incañ Halk Ne riyatı, Ürümçî 1996, e-kitap, s. 219.

⁴⁵ Azad Sultan ve Kerimcan Abdurehim, *Uygur Bugünkü Zaman Edebiyat Tarixi*, incañ Üniversitesi Ne riyatı, Ürümçî 2002, s. 329.

⁴⁶ Liu Zhi-xiao, bu tarihi 25 ubat olarak vermiştir. bk. Liu Zhi-xiao, *Uygur Tarixi*, C. 2/2, Uygurca'ya Çev.: Ablet Nurdun v.d., incañ Halk Ne riyatı, Ürümçî 2003, s. 1616.

⁴⁷ *Uygur Edebiyatı Tarixi*, C. 3, s. 512-514.

⁴⁸ K. Teylur, *age.*, C. 1, s. 80-81.

⁴⁹ K. Teylur, *age.*, C. 2, s. 4-5, 15-17.

⁵⁰ *Age.*, s. 19-21.

⁵¹ Azad Sultan, *Bugünkü Zaman Uygur Edebiyatı To risida*, incañ Halk Ne riyatı, Ürümçî 1997, s. 70.

⁵² Alimcan nayet, "Ça da Uygur Edebiyatında Bir Hikaye: Çeniki", *Türk Dünyası ncelemeleri Dergisi*, C. IX, S. 2, s. 73-117.

hikayeleri, bunun birer örneğidir. 1956'de ortaya atılan "tüm çiçekler açmalı, herkes ötmeli" söylemi Uygur edebiyatı ve sanatına yeni talep ve istekleri getirmiştir. Böylece Teyipcan Eliyev'in "Valaqtökkürüpnin Ölümü" (Gevezenin Ölümü), Mömin Sepiri'nin "Quluplan an Kabinét" (Kilitlenen Kabin), Rehim Kasım'ın "Ba liq Çü ken Pabida" (Amirinin Bindi i Araba) gibi hicviye eserleri yazılmıştır. Fakat 1957'de yürütülen "Sa cılara Kar ı Hareket", 1958 -1959'da yürütülen "Yerli Milliyetçili e Kar ı Mücadele" de bu eserler karalanmış, yazarları da cezalandırılmıştır. 1961'de Pekin yönetim kadrosundaki Zhu En-lai'nin "tüm çiçekler açmalı, herkes ötmeli" ilkesinin devam ettirilmesi, edebiyat ve sanatta demokrasinin uygulanması hususundaki konu masının ardından, Teyipcan Eliyev'in "Veten Heqqide ezel" (Vatan Hakkında Gazal), Nim ehit'in "Tarim Qizi" (Tarım Kızı), Kurban Barat'ın "Déhqan Ata" (Çiftçi Ata), Rehim Kasım'ın "Ya isun Qoli Gül çanniñ Qoli" (Ya asın Eli Gül Çalı kanın Eli) gibi şiirler ve Er idin Tatlık'ın "Xalta Koçidin Yan anda" (Çıkmaz Sokaktan Dönerken), Keyyum Turdi'nin "Qizil Yultuzluq epke" (Kırmızı Yıldızlı epka), Ehet Turdi'nin "Hayatnıñ Ba lini i" (Hayatın Ba lanı ı), Abla Ehmidi'nin "Yéñi Öyge Köçü" (Yeni Eve Ta ınmak) gibi hikâyeleri yazılmıştır. 1962-1963'den itibaren yürütülen "Sınıf Mücadelesini Asla Unutmamak Lazım" sloganı gere i, edebiyat yine siyasi konularla sınırlanmaya başlanmıştır.⁵³

1950'den 1960'a kadar, komünist parti yönetiminden önceki dönemde yazılmış sahne eserlerinin devamlı oynanmasının yanı sıra, Muhammet Tatlık'ın "Yétimler Köz Yé i" (Yetimler Göz Ya ı), Necmidin Sıdık'ın "Qulluqtin Azad" (Kulluktan Kurtulmak), Emet Ömer'in "Tañ Bilen Baraverlik" (Sabah ile Beraberlik), Zunun Kadiri'nin "Toy" (Dü ün), Seypidin Ezizi'nin "Küre Yoli" (Mücadele Yolu), "Xémirturuç Séli Kérek" (Maya Koymak Lazım), Burhan ehidi'nin "Yalqunta ezipi" (Alevda ının Gazabı), ükür Yalkun'un "Yal uz Qiz" (Yalnız Kız), "Del Toy Küni" (Tam Dü ün Günü) gibi eserler yazılmış, sahnede gösterilmiştir. Bu eserlerde, dönemin hikâye eserlerinde olduğu gibi, önceki yönetim döneminde insanların acı çektikleri, komünist parti yönetiminde ise halkın özgürlüğü ve e itli e kavutlukları, sosyalistik kurulu için canla başla çalışmaları anlatılmış, iki yönetim karşılaştırılmıştır.⁵⁴

Bu dönemde şiir, en çok eser veren edebî tür olmaya devam etmiştir. Bunun nedeni, Uygur edebiyatında şiirin eskiden beri esas tür olarak ön planda bulunması, bununla birlikte devrin ihtiyacını en iyi karşılamasıdır. Çünkü bu dönemde, yönetim, edebiyattan komünist parti ve iktidarını övmesini, halkın zihin dünyasını de i tirmesini istiyordu. Şiir, kısa, öz biçimiyle bu iste i yerine getirmeye elverişli tür olduğundan, bedii seviyesi düşük siyasi lirik şiirler oldukça fazla yazılmıştır. Bu duruma rağmen vatan sevgisi, do a sevgisi konu edilen birkaç nadir lirik şiir var ki, bugüne dek de erini hiç yitirmemiştir. Teyipcan Eliyev'in "Yolluq Alma" (U urlarken Verilen Elma), "Tügimes Nax a" (Bitmeyen arkı), "Veten Heqqide ezel" (Vatan Hakkında Gazel), Elkem Ehtem'in "Parçe" (Parça) isimli şiirleri bunun örnekleridir.

Kültür devriminde ise kitaplar ate e verilirken yazar ve şiirler sürgüne gönderilmiş veya hapislerde çürütülmüştür. Teyipcan Eliyev'in 1973'de yazılan fakat saklanmış, 1980'de yayınlanan "Körüvidim Çü ümde Bulbul" (Görmü tüm Rüyamda Bülbül) başlıklı şiiri⁵⁵ aydınların sadece yazma haklarından de il, ya ama haklarından da alıkonulduklarını anlatmıştır.

Nim ehit, Rozi Kasım gibi şiir ve yazarlar bu dönemdeki siyasi zulüm nedeniyle hayatını kaybetmişlerdir. Bu dönemde edebî eserler için yayınlanma fırsatı ve ortamı verilmemiştir. Hatta edebî eserlerin üretimi yasaklanmıştır. Kültür devriminin sonuna doğru, edebî özellikleri ön planda olmayan ama siyasi havası ağır olan eserler yayınlanmaya başlanmıştır. Örneğin 1974'de Keyyum

⁵³ Azad Sultan, "20-Esir Uygur Edebiyatının Umumi Ehvalleri", **İmîy Maqaliler Toplîmi**, İncan Üniversitesi Ne riyatı, Ürümçi 2001, s. 14-18.

⁵⁴ Azad Sultan, Kerimcan Abdurehim, **age**, s. 295.

⁵⁵ **Teyipcan Eliyev Şiirleri**, Haz.: Muhammet Rehim, Milletler Ne riyatı, Pekin 1998, C. 2, s. 5.

Turdi'nin “*Qizilta Çira liri*” (Kırmızı Dağlıklar) isimli romanı yayınlanmıştır.⁵⁶ Bu dönem edebiyatında nasıl yazma önemsiz, neyi yazma önemli duruma gelmiştir.

1960'lı yılların ortalarından 1970'li yılların sonuna kadar, sahne eserleri de edebiyatın diğer türleri gibi büyük darbe almıştır. Bu dönemde yeni eserlerin ortaya çıkması mümkün olmamakla beraber, eskiden yazılan eserlerin sahnelerde gösterilmesi de yasaklanmıştır, sadece Çince'den çevrilen “*Qizil Çira*” (Kırmızı Dağ) isimli eser sahnelenmiştir. Böylece on küsur yıl boyunca Uygur halkı sahnelerde bir tek bu eseri seyretmişlerdir.⁵⁷

Çağdaş Uygur edebiyatının bu döneminde, çeviri eserlerin önemli yeri vardır. Edebî eser yazmak yasaklanırken, Çince'den “*Mao Zhu- i éirliri*” (Mao Ba kan şiirleri), *Zhu En-lai'nin Ya liq Devridiki éirliri*” (Cu En-lay'in Gençlik Devrindeki şiirleri), “*Tian An Men éirliri*” (Tian An Men şiirleri) gibi eserler Uygurcaya çevrilmiştir. Nitekim F. Sema Barutçu Özönder'in “Doğu Türkistan'da Basın-Yayın Hayatı: Milletler Ne Riyatı'nın Edebî Ne Riyatı Örneğinde” adlı çalışması, bu konuyla ilgili bir fikir verebilir. Bu makalede Çin'in en büyük azınlıklar ne riyatı olan Milletler Ne riyatı'nın Uygurca kitap katalogu incelenmiştir, Kurum'un ne riyatının, Merkezi Hükümetin azınlıklara uyguladığı siyasetle birebir uygunluk gösterdiği tespit edilmiştir. Özönder'in tespitine göre, yayınevlerinin 1953-1980 yıllarındaki yayınları, birkaç istisna dışında tamamen parti ideolojisine dönük propaganda eserleridir ve çok az Rusçadan tercüme yapılmazsa, hemen hepsi Çince'den tercümedir.⁵⁸

Perhat Cilan'ın “*Pul*” (Para), Mehmet İlyas'ın “*Muhabbet Logikisi*” (Aklın Mantığı) isimli hikâyelerinin ve bazı edebî eserleri yüksek şiirlerin bu dönemde yazılması, bunların halkın arasında el yazısıyla kopya edilerek saklanması ve 1980'lerden sonra tekrar gün ışığına çıkması, Uygur edebiyatının, Uygur toplumunun edebiyata verdiği değeri ve Uygur edebiyatının kolay silinemeyeceğini kanıtlamıştır.⁵⁹

3. 1976'dan 2000'e Kadar

1976'daki Mao'nun ölümünden sonra Kültür Devrimi sona ermiştir. Kültür Devrimi'nin Uygur toplumu üzerinde bıraktığı izlerden biri, pek çok Çince sözcüğün Uygur Türkçesine yerleşmiş olmasıdır. Bu alıntı sözcükler, devletin tüzük, kuralları, Devrim'in propaganda metinleri Uygurcaya çevrilerek gazetelerde, dergilerde yerini alırken, sözcük hazinesine katılmıştır. Ne yazık ki Uygur aydınları buna engel olacak durumda değillerdi.

Kültür Devrimi'nden sonra, ekonomik açıdan kalkınma ihtiyacı hisseden Çin, liberalleşme ve dışa açılım politikası uygulamıştır. Bu politika, Doğu Türkistan ve Uygurlara yönelik yumuşak siyasetini de beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla 1978'den sonra Uygur Edebiyatında canlanma görülmüştür. 1980'lere kadar mevcut bulunan İncan Halk Ne riyatı, Maarif Ne riyatı, Pekin Milletler Ne riyatı Uygur Bölümü'ne, Tıbbi Ne riyat, Gençler ve Çocuklar Ne riyatı, Fen Teknik Ne riyatı, Ula tırma Ne riyatı, Kağar Uygur Ne riyatı gibi yenileri eklenerek, Uygur edebî eserleri için zemin hazırlanmıştır. “Tarım”, “Milletler Edebiyatı”, “Köprü”, “İncan Sanatı”, “Miras”, “Bulak”, “Çolpan” gibi edebî dergi ve mecmualar tesis edilerek, edebî eserlere yayınlanma imkânı tanınmıştır. “Dünya Edebiyatı” dergisi aracılığıyla Uygur halkı, ünlü yabancı eserleri Uygurca okuma fırsatı elde etmiş, dünya edebiyatındaki nadir eserlerle tanışmıştır. Bundan başka her ilin kendine ait edebî dergileri yayınlanmaya başlamıştır. Tüm bu olumlu koşullar, yazarların büyük bir coşkuyla eser vermelerini sağlamıştır.

⁵⁶ Azad Sultan ve Kerimcan Abdurehim, *age.*, s. 5, 73.

⁵⁷ Komisyon, *age.*, 1996, C. 4/2, s. 811.

⁵⁸ Erkin Emet, *5 Temmuz Ürümçü Olayı ve Doğu Türkistan*, Grafiker Yayınları, Ankara 2009, s. 28.

⁵⁹ Azad Sultan, *age.*, s. 14-18.

Kültür Devriminden sonraki ça da Uygur edebiyatında, Kültür Devrimi konusu i lenmi çok sayıda hikâye ve iirler vardır. Bu eserlerde, 1966-1976 yılları arasında ya anan zulüm ve haksızlıklar tenkit edilmi tir. Onların yaptı ı mantıksız hareketler kınanmı tir.

Tarihî tema, Ça da Uygur Edebiyatındaki yasak konuydu. Bu dönemde tarihte geçen vakaları, vatansever ehitleri konu alan eserler yo unluk kazanmı tir. Teyipcan Hadi bu konudaki eserleriyle Uygur edebiyatında çı ır açmı tir. Onun 1980’de yayınlanan “*Palvan Keldi*” (Pehlivan Geldi), 1987’de yayınlanan “*Közümü çip Çıqtım*” (Gözümü Açıp Çıktım) gibi hikayelerinde Sadır pehlivan anlatılmı tir. 1982’de yayınlanan “*Aq Östiñim, Aq*” (Ak kanalım, ak), “*Çoruq Hékim*” isimli hikâyeleri çok ünlüdür.⁶⁰ 1987’de yayınlanan “*Batur Keldi*” (Bahadır Geldi) isimli hikâyesinde üç vilayet kahramanlarından éni Batur’un sava taki kahramanlıklarından biri anlatılmı tir.⁶¹ Abdurehim Ötkür’ün 1980’de incañ Halk Ne riyatı tarafından yayınlanan “*Qe qer Kéçisi*” (Ka gar Gecesi) isimli destanında 1940’lı yıllarda Ka gardaki halkçı güçler ile zalim ve cahil güçler arasındaki mücadele anlatılmı tir. Ötkür’ün 1985’de yayınlanan “*z*” (z), 1988, 1993’de yayınlanan iki ciltli “*Oy an an Zémin*” (Uyanan Zemin) isimli romanları, Abdulla Talip’in mücahit air Lutpulla Mutellip’in hayatını anlatan “*Qaynam Örki i*” (Girdap Dalgası) isimli romanı, Uygur gençlerinin 1940’lerde açık veya gizli gerçeikle tirdi i mücadeleleri ve facialı kısımetlerini anlatan “*Çala Tekken Oq*” (Tam sabet Etmeyen Kur un), XIX. yüzyıldaki Kuça halkının zulme kar ı mücadelesini anlatan “*Lale Kurban*” isimli romanı, Abdurahman Kahar’ın üç vilayet inkılabını anlatan “*li Derya Dolqunliri*” (li Nehri Dalgaları), Hevir Tömür’ün ehit Abduhalık Uygur’un hayatını anlatan “*Baldur Oy an an Adem*” (Erken Uyanan Adam) isimli romanı, Memtili Efendi’nin e itimcilik hayatını, mücadelecilik konulu romanı, Gulam Gopur’un yazdı ı üç ciltlik roman “*Bayavandiki Gülxin*” (Çöldeki Ate), Abduveli Eli’nin Yakup Han Bedevlet’i ve onun mücadelesini anlatan üç ciltli “*Bedölet*” (Bedevlet) adlı tarihî kıssası, tarihî konulu eserlerin ba ında gelir.

1980’lerin sonuna do ru yayınlanan romanların edebî seviyesi daha yüksektir. Seypidin Ezizi’nin “*Sutuq Bu ra Han*” (Satuk Bu ra Han), Ehet Turdi’nin “*Untul an Ki iler*” (Unutulan Ki iler), Abdurehim Ötkür’ün “*Oy an an Zémin*” (Uyanan Zemin), Ebeydulla brahim’in “*Tündiki Çaqqmaq*” (Tündeki im ek), Calalidin Behram’ın “*Méhrigiyah*” (Mehrigiyah), Hevir Tömür’ün “*Abdukadir Damolla Heqqide Qisse*” gibi romanları, Uygur romancılı mının geli mesinin birer örne idir. Bunlardan sonra meydana gelen Memtimin Hu ur’un “*Qum Basqan eher*” (Kum Basan ehir), Ebeydulla brahim’in “*Da*” (Leke), Semet Dugayli’nin “*Hayat amalliri*” (Hayat Rüzgârları), Zordun Sabir’in “*Ana Yurt*” isimli romanları, Uygur edebiyatında önemli yeri olan eserlerdir.

Ça da Uygur Edebiyatının yeni döneminde roman ön plana çıkmı tir. 1980’den bugüne kadar 100’den fazla roman yazılmı tir.

1980’lerin ba ında Tursunay Sakım, Re at Nuri Güntekin’in “*Çalıku u*” adlı romanını Uygurcaya çevirmi , bu eser incañ Halk Ne riyatı tarafından yayınlanmı tir. 2010 yılında ise Dünya Edebiyatı dergisinde “*Yaprak Dökümü*” romanının çevirisi, ciltlere bölünerek yayınlanmı tir. Bu iki romanın yayınlanma tarihi arasında geçen otuz yıla yakın zaman zarfında, Türkiye yazarlarının pek çok hikâye, romanları Uygurcaya çevrilmi , okuyucularla bulu mu tir. 2000 yılından sonra Türkiye’de romanlardan senaryola tırılarak yapılan dizilerin, Uygurcaya çevrilerek yayınlanması üzerine, Türkiye eserlerine olan ilgi daha da artmı tir. Türkiye Türkçesinde kullanılan bazı sözcüklerin, çeviri metni aracılı ıyla Uygurcaya girdi i ve halk tarafından benimsenerek günlük ya amda kullanıldı ı gözlemlenmi tir. Bu durumdan hareketle,

⁶⁰ Teyipcan Hadi, *Çoruq Hékim*, incañ Halk Ne riyatı, Ürümçi 1996, s. 22.

⁶¹ Memtimin Hu ur, “Teyipcan Hadi Heqqide”, *Çoruq Hekim*, incañ Halk Ne riyatı, Ürümçi 1996, s. 7.

Türkiye edebî eserlerinin Uygurların ruhsal dünyasını etkilemekle kalmayıp, Ça da Uygur Edebiyatına da olumlu etki gösterece i öngörülüyor.

Ça da Uygur Edebiyatının tiyatro türü, 1980’den 1990’a kadar di er türler gibi canlanma ya amı tır. Hatta bu dönem, tiyatro eserleri için yüz yılın altın ça ı denilebilecek geli me göstermi tir. Kültür devriminden hemen sonra, klasik edebiyatın nadir konuları olan “*érip-Senem*” (Gerip ve Senem), “*Perhad- irin*” (Ferhat ve irin), “*Tahir- Zöhre*” (Tahir ve Zöhre) gibi eserler, tekrar veya de i tirilerek yazılmı , sahnelerde gösterilmi tir. Seypidin Ezizi’nin “*Amannisa*” (Amannisa) isimli eseri, tarihî konuyu ele alan sahne eseri olarak ün kazanmı tır. Muhammet Eli Zunun’un “*Meslihet Çéyi*” (Anla ma Partisi), “*Rabiye-Seidin*” (Rabiye ve Seidin), “*Muqam Ustazliri*” (Mukam Ustaları), “*Cenuptiki Ceñ Mar ı*” (Güneydeki Cenk Mar ı) isimli eseri, Tursun Yunus’un “*Qanlıq Yillar*”(Kanlı Yıllar), “*Muqam Ecdadliri*” (Mukam Ecdatları), “*Dunyavi Tilsimat*” (Dünyevi Büyü) isimli eserleri, Tursuncan Letip’in “*Bizge inemsiz*” (Bize Güveniyor musunuz), “*Qéri Yigitniñ Toyı*” (Ya lı Yi idin Dü ünü), “*Tansike Tömür Xotunlar*” (Dansçı Demir Hatunlar) isimli eserleri, Cappar Kasim’in “*Gülemhan*” (Gülemhan) isimli eseri, bu devrin tiyatro eserlerini temsil eder. min Ehmidi ile Ablet Keyyum’un “*Mölcer Ta Boranlari*” (Mölcer Da Fırtınaları), Ablet Keyyum’un “*Veten Qurbanliri*” (Vatan ehitleri), Cappar Kasim’in “*Vicdan Soti Aldida*” (Vicdan Mahkemesi Önünde), Ehtem Ömer’in “*Sirtmaq*” (Kement), “*epqetçi*” (efkatçi), Hacı Ehmed Költegin’in “*Nuzugum*” (Nuzugum) gibi sahne eserleri sahnelerde gösterilmi , halkın be enisini kazanmı tır.⁶²

1990’lı yılların ortalarına do ru, tiyatro eserlerinde büyük bir kriz ya anmı tır. Uygurların hayatına giren televizyon ve televizyon filmlerinin ço alması, insanların manevi ya antısının çe itlenmesi, ya am ritminin hızlanması gibi nedenlerle, tiyatro izleme ihtiyacının azalması, bu tür eserlerin yazılmasına da olumsuz etki göstermi tir. Böylece tiyatrolar, yerini be veya on dakikalık piyes, skeçlere bırakmı ki bunlar sanat gecelerinde, arki müzik gibi gösterilerin arasında yer almaya ba lamı tır. 1985’den sonra Ça da Uygur Edebiyatında televizyon filmi senaryosu yazılmaya ba lamı tır.

1980’lı yıllardan sonra uzun süre kapalı kalan bölge insanların, Çin’in yurt dı na açılma politikasından istifade ederek yurt dı na gitme, e itim alma fırsatları az da olsa elde edilmi tir. Bu nedenle anı ve gezi yazıları niteli indeki eserler meydana gelmeye ba lamı tır. Yabancı ülkelerdeki demokrasi ve milletlerin hakları, kültürel açıdan ele alınarak halk bilinçlendirilmeye çalı ılmı tır. Örne in: Eset Sulayman’ın “*Özlük ve Kimlik- Yavrupa Mediniyitige Béqi*” (Özlük ve Kimlik-Avrupa Medeniyetine Bakı) isimli eserinde sviçre e itim sistemi tanıtılmı tır. Muhammet min Ela’nın yazdı ı “*Teklimakandin Yavropa içe*” (Taklamakan’dan Avrupa’ya Kadar), Ebeydullah brahim’in “*Yavropada Némilerni Kördüm*” (Avrupa’da Neleri Gördüm) gibi eserlerde yabancı ülkelerde gördükleri, hissettikleri sunulmu tur.

Ça da Uygur Edebiyatının yeni döneminde, 1940’larda mevcut olan fakat aradan geçen 40 yıl içinde hiç kaleme alınamamı bir edebî tür yani *nesir*, tekrar ortaya çıkmı tır. 1980’lerde Abdurehim Ötkür’ün “*éir ve air*” (iir ve air), “*Qa té i a Medhiye*” (Ye im Ta ına Methiye) gibi nesirleri yayınlanmı tır. Abdu ükür Muhammet min’in “*Sevdaliq Teeccüpnamisi*” (Sevdalık Hayret-nâmesi) isimli nesirler kitabı, Enver Abdurehim’in “*Güzilim, Közüñni Ya lima*” (Güzelim, Akıtma Gözya larını), Nurmuhammed Tohti’nin “*Külüp Körgenler ve Köriüp Külgenler*” (Gülüp Görenler ve Görüp Gülenler), Enver Ta tömür’ün “*Tenha Qiz*” (Yalnız Kız) isimli nesir kitabı yayınlanmı tır. Bu nesirler çe itli konularda kaleme alınmı , hayat, do a, toplum ve bireyin his duygusu anlatılmı tır. Abdukadir Calalidin’in nesirleri ise felsefî fikirlerin zenginli iyle dikkat

⁶² Azad Sultan ve Kerimcan Abdurehim, *age.*, s. 298.

çekicidir. Onun “Çala Köygen Risale” (Tam Yanmamı Risale), “A iqlar Tili” (Â ıklar Dili), “Ölüm Meripetnamisi” (Ölüm Marifetnamesi) isimli nesirlerinde bu özellik belirgindir.⁶³

Ça da Uygur Edebiyatının bu döneminde göz ardı edilmemesi gereken bir tür daha vardır. O da yergidir. Uygur halkının kültür hayatında vazgeçilmezlerinden biri olan “Me rep”lerde, erkekler toplanır, arkı söylenir, fıkralar anlatılır. Bu ortam, yergilerin olu ması ve geli mesi için sa lam bir zemindir. Hesam Kurban (1930-2013) li vilayetinde böyle bir ortamda yeti mi , Me rep Rehim (1657-1711), Molla Zeydin (1815-1880), Seley Çakkan (1816-1905), Rozi Kahar (1866-1971), Tatlık Kasa (1868-1948), skender Hekkuli (1918-1979)⁶⁴ gibi ki ilerın sırasından yer almı biridir. Onun fıkraları ilk defa 01 Nisan1980 tarihinde “ li Géziti”nin edebî sayfasında yayınlanmı tır. 1982’den 1995’e kadar “Hesam Çaçaqliri” (Hesam Fıkraları) ismiyle Uygurca be , Çince bir kitap yayınlanmı tır.

1950’lerde veya Kültür Devrimi sırasında iir yazma haklarından men edilen Abdurehim Ötkür, Ehmet Ziyai, min Tursun, Teyipcan Eliyev, Muhemmetcan Ra idin gibi airler tekrar iir yazmaya ba lamı tır. 1950’lerde iirleri ile Ça da Uygur Edebiyatına dâhil olan airlerden Genizat Geyurani, Muhammetcan Sadık, Rehim Kasim, Tursun Muhammet Pehridin, Abdusalam Tohti, Abdu ükür Muhammet min, Muhammet avudun, Abdurusul Ömer, Muhammetcan Ra idin, Abdukerim Mehsut, Bo da Abdulla, Kurban Barat, Osmancan Savut, Tursun Ay Höseyin, min Ehmidi, Hacı Ehmet’ler bu dönem airlerinin omurgasını olu turmu tur. Bu airlere kendini yeti tirmi , derin bilgiye ve yeni dü ünçeye sahip, üretim ruhu zengin olan genç kanlar eklenmi tır. Bunların içinde, Ebeydulla brahim, Arslan, Mamut Zayit, Abdulla Sulayman, Rozi Sayit, Tahir Talip, Kasim Sidik, Yasin Zilal gibi airler, ça da Uygur iirinde var olan ananeleri devam ettirmi lerdir. Ehmetcan Osman, Batur Rozi, Abdukadir Calalidin, Muhter Mehsut, Adil Tuniyaz, Perhat Iyas, Perhat Tursun, Ablet Abdure it Baki, Ömer Muhammet min, Çimengül Avut gibi airler ise Uygur iiriyetinde var olan kalıplardan kurtularak, yeni tarzda, özgün iirler üretmeye ba lamı tır.⁶⁵

1980’lerin ortalarından itibaren Uygur iiriyetinde görülmeye ba layan, “Guñga iir” (Net Olmayan iir)⁶⁶ veya “Yéñiçe iirlar” (Yeni iirler)⁶⁷ tabiriyle anılan özgün iirler veya post modern iirler, genç air kadrosuyla olu maya ba lamı tır. Bu tür iirlerin özelli i, iirin konusunun, ba mından sonuna kadar sembol ile ifade edilmesidir. Ayrıca airin duyguları ve dü ünçe fikirlerinin, esas anlatılmak istenen konu olmasıdır. Bu tür iirler vezinsiz, mısra bölükleri net olmayan ekilde yazılmı tır. Fakat cümleler arasında hissedilen bo luk, okuyucuyu dü ünmeye sevk etmektedir. Ehmetcan Osman, bu tür özgün iirler yazan airlerin ba mında gelir. airin “Séni Soraymen” (Seni Soracı m), “Veten Lirikisi” (Vatan Liri i), “Encür” (ncir), “ ebnem”, “Baliliqtiki Vetinim” (Çocukluktaki Vatanım) gibi iirleri, Uygur edebiyatında vazgeçilmez konu olan vatan sevgisi konusu, farklı üslup ve özgün mısralarla i lenmi iirlerdir.

Sembolik niteli i ile “Yeni iir” olarak adlandırılan bu özgün iirler, zamanla ça da Uygur iiriyetinde özellikle gençler arasında adeta bir akım hâline gelmi , göz ardı edilemeyecek kadar air yeti mi , iir kitapları yayınlanmı tır. Yayınlanan iir kitaplarından örnek olarak unları göstermek mümkün: Abdukadir Calalidin’in “ arab Tumuri” (arap Damarı), Adil Tuniyaz’ın “Söyüp Qalsam Séni Navada” (Seni Sevecek Olursam E er), “Boytaq airniñ Mexpiyiti” (Bekar airin Sırları), “Dénizdiki Koça” (Denizdeki Sokak), Perhat Tursun’un “Muhebbet Lirikiliridin 100

⁶³ Azad Sultan ve Kerimcan Abdurehim, *age.*, s. 336.

⁶⁴ Yuan She-li, “A Fan Ti Yu You Chuan Tong You Mo Xing Ge De Wei Wu Er Ren”, *Min Zu Wen Xue Yan Jiu*, 1995, S. 2, s. 44-50, 94.

⁶⁵ *Uygur Edebiyatı Tarixi*, C. 4/1, s. 40-42.

⁶⁶ Azad Sultan, *age.*, 1997, s. 53.

⁶⁷ *Uygur Edebiyatı Tarixi*, C. 3, C. 4/1, s. 408.

Parçe” (A k Lirikilerinden 100 Parça), Çimengül Avut’un “*Tetür Çéqin*” (Ters im ek), Muhter Mehsut’un “*Tenha Qéyiq*” (Yalnız Kayık), Perhat İyas’ın “*Ço Sori an Bala*” (Köz steyen Çocuk), Polat Hevizulla’nın “*Bir Qiz Qelbigé Téz Sizma*” (Bir Kız Kalbine Hızlı Çizim), Ablet Abdure it Berki’nin “*Qiz Pesli*” (Kız Sezonu), Zahir Abdurahman’ın “*Rohim a Seper*” (Ruhuma Sefer), Ömer Memtimin’in “*Qebridiki Pelvan*” (Kabirdeki Pehlivan)⁶⁸

airler, önceki yıllarda olunan “edebiyatın siyasete hizmet etmesi”, “edebî eserlerde belirgin siyasi hava olması” gibi dü üncelerin i kencesinden kurtularak, gerçek hayatı ve gerçek duyguları bedii ekil ile anlatmaya yönelmiştir. Böylece iirlerin seviyesinde, anlatım tarzında, ekillerinde, konusunda büyük gelişme yaşanmıştır.

Halkı uyandırma, özellikle maneviyattaki olumsuzluklardan arınmaya, kendi kültürünü ve benliğini korumaya çalışır, bu yüzyılın sonuna doğru i lenen sıcak konulardan biridir. Bu konuları başarılı ekilde eserlerinde dile getiren airlerin başında Rozi Sayit gelir. Airin “*Ah, Méniñ Millitim*” (Ah, Benim Milletim), “*stil To risida*” (Tarz Hakkında), “*Aqivet*” (Akibet), “*Kona Merez Yéñi Apet*” (Eski Çıban Yeni Afet), “*Balilar Pul a Zar, Çirikler Betxec*” (Çocuklar Paraya Hasret, Çürükler sırafçı) gibi iirlerinde Uygur toplumunun manevi illetleri eleştirilerek, bunlardan kurtulma gerektiği mesajı verilmiştir.⁶⁹

1991’de “*Hunlarniñ Qisqıçe Tarixi*” (Hunların Kısa Tarihi), “*Qedimqi Uy ur Edebiyati*” (Eski Uygur Edebiyatı), “*Uy urlar*” (Uygurlar)⁷⁰ isimli üç kitap “bölücü görüşleri içerdiği” ve “Uygurların tarihini yalandan ürettiği” gerekçesiyle karalanmış, kütüphane ve ahısların evlerinden toplatılmıştır. Yazarı Turgun Almas önce gözaltına daha sonra ev hapsine alınmıştır. Mayıs 2002’de Kaşgar Uygur Ne riyatı’nın yayınladığı Uygur kültürüne ait kitaplar toplatılmıştır ve yayına hazır bazı kitaplara el konulmuştur.⁷¹ *Qe qer Edebiyati* (Kaşgar Edebiyatı) dergisinin 2004 yılı beşinci sayısında yayınlanan *Yava Kepter* (Yabani Güvercin) isimli hikâyeye, insanları hürriyete kavuşturduğunu nedeniyle karalanmış, hikâyenin yayınlandığı dergi toplatılmış, yazarı on yıllık hapis cezasına çarptırılmıştır.⁷²

4. 2000 Yılından Sonra

2002 yılında yüksek ö retim kurumlarında, Uygur öğrencilere yapılacak derslerde fen bilimlerinin hepsinin, Uygur dili ve edebiyatı derslerinin %75’inin Çince olacağı kararı, yürürlüğe girmiştir.⁷³ Böylece geleceği olmayan lise ve ortaokulun millî eğitimini, ilkö retim okullarındaki Uygurca eğitimi de etkileyecekti. Gerçekten bu kararın peşinden başarılı ortaokul mezunlarının, Çin’de yatılı lisede Çince eğitimi alması uygulamaya konulmuştur.

Bu olaylar, aydınları ve halkı millî eğitimin, Uygur ne riyatçılığının geleceği hakkında düşünmeye, endişelenmeye sevk ederken, 2010 yılında, on yıldır uygulamada olan sözde “çift dilli eğitim”in ana okullarda uygulanması için, devlet büyük yatırımlar yapmıştır. 29 Temmuz 2010 tarihinde, Çin Halk Cumhuriyeti Merkezi Halk Hükümeti resmî websitesinde, sözde “çift dilli eğitim”in okul öncesi çocukların eğitiminde uygulanmasına ve verimli olmasına ilişkin devletin vereceği destekler ve sağlayacağı avantajlar belirtilmekle beraber Çince’nin esas, azınlık sayılan etnik grupların dilinin yardımcı olduğu ekilde uygulanacak eğitimin, 2020’de ulaşılabilecek hedefler de gösterilmiştir.⁷⁴ Birkaç yıldan beri Doğu Türkistan’ın şehirlerindeki ilkö retim okullarında,

⁶⁸ Age, s. 73.

⁶⁹ Age, s. 404.

⁷⁰ Klil Kurban, “Turgun Almas ve ‘Uygurlar’”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Kasım 1994, S. 1, s. 169.

⁷¹ K. Teylur, age., C. 2, s. 28-29.

⁷² Nurmhammet Yasin Örki, “Yabani Güvercin”, *Gök Bayrak*, 2005, S. 65, s. 8.

⁷³ Abdureof Polat Teklimakani, *Muhakimetul Lugeteyindin Meariful Lugeteyin içe*, Teklimakan Uygur Ne riyatı, İstanbul, 2010, s. 23.

⁷⁴ http://www.gov.cn/jrzg/2010-07/29/content_1667143.htm, (Erişim Tarihi: 01.10.2010);

özellikle sözde “çift dilli e itim”in pilot uygulaması yapıldı 1 okullarda, Uygur dili dördüncü sınıftan başlayarak haftada iki saat verilmekteydi. 14 Eylül 2010 tarihinde, devletin resmî a sayfası olan incañ E itim Haber sitesinde “*Xin Jiang Zhong Chang Qi Jiao Yu Gai Ge He Fa Zhan Gui Hua Gang Yao (2010-2020 Nian)*” (incañ’ın Orta Uzun Vadeli E itim Reformu ve Kalkınma Planı, 2010’dan 2020’ye kadar) ilan edilmiştir.⁷⁵ Bu planın dördüncü bölüm on dördüncü maddesinde, sözde “çift dilli e itim”in artık yüksek ö retimde azınlıkların dili gibi özel bölüm hariç olmak üzere, tüm derslerin Çince olacağı, ilkö retim ve liselerde Çincenin esas, azınlık sayılan etnik grupların dilinin yardımcı olduğu ekilde uygulanacak e itimin geniş kapsamlı genelleştirilmesi hususu, beinci bölümün on yedinci maddesinde ise okul öncesi Çince a ırlıklı sözde “çift dilli e itim”in kırsal kesimlere kadar yaygınlaştırılması hususu ve bu konuda yapılacaklar belirtilmiştir.⁷⁶

E itim kurumlarında Uygurcanın devre dışı bırakılması, yetiyecek nesillerin Uygurca kullanabilme becerisi konusunda büyük sorun yaratacaktır. Böyle bir toplumun, kendi millî edebiyatıyla tanışması, onu gelecek nesillere aktarması ve geliştirmesinden söz etmek asla mümkün değildir. Dolayısıyla bu gidişle, Çağdaş Uygur Edebiyatının geleceği, ne yazık ki hiç de parlak değildir.

KAYNAKLAR

- AND CAN A. Ahat, **Cedidizm’den Başlımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Emre Yayınları, İstanbul 2003.
- Azad **erqi Türkistan Gazetesi**, 08.06.1946, S. 128, s. 1.
- EHM D mincan, **Uygur Edebiyatı Tarihideki Namayendiler**, incañ Halk Ne riyatı, Ürümqi 1996, e-kitap.
- EMET Erkin, **5 Temmuz Ürümqi Olayı ve Doğu Türkistan**, Grafiker Yayınları, Ankara 2009.
- HAC Abduqadir, “1933 yıldın 1937 yıl içe Qe ker, Hoten, Aqsularda Bolup Ötken Veqeler”, **incañ Tarix Materiyalliri**, Ürümqi 1986, S. 17, s. 1-113.
- HAD Teyipcan, **Çoruq Hékim**, incañ Halk Ne riyatı, Ürümqi 1996.
- HU UR Memtimin, “Teyipcan Hadi Heqqide”, **Çoruk Hekim**, incañ Halk Ne riyatı, Ürümqi.
- LKUL Ahmet Kemal, **Çin Türkistan Hatıraları, anghay Hatıraları**, Haz: Yusuf Gedikli, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997.
- LKUL Ahmet Kemal, **Türkistan ve Çin Yollarında Unutulmayan Hatıralar**, Zarif Matbaası, İstanbul 1955.
- NAYET Alimcan, “Çağdaş Uygur Edebiyatında Bir Hikaye: Çeniki”, **Türk Dünyası ncelemeleri Dergisi**, C. IX, S. 2, s. 73-117.
- KA GARLI Sultan Mahmut, **Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- Uygur **Edebiyatı Tarihi**, Milletler Ne riyatı, Pekin 2006, C. 3.

http://www.tianshannet.com/news/content/2010-09/10/content_5228398 (Erişim Tarihi: 01.10.2010).

⁷⁵ <http://www.hjedu.gov.cn/10000/10010/2010/27567.htm>, (Erişim Tarihi: 17.11.2010).

⁷⁶ http://cn.chinagate.cn/education/2010-09/26/content_21008210_2.htm (Erişim Tarihi: 19.11.2010).

- 144
- ☞ KOM SYON, **Uy urlarınıñ Qisqıçe Tarixi**, incañ Halk Ne riyati, Ürümçi 1989.
- ☞ KURBAN klil, “Turgun Almas ve ‘Uygurlar’”, **Türkiyat Ara tırmaları Dergisi**, S. 1, s. 169-173.
- ☞ L U Zhi-xiao, **Uy ur Tarixi**, C. 2/2, Uygurca’ya Çev: Ablet Nurdun v.d, incañ Halk Ne riyati, Ürümçi 2003.
- ☞ MA Da-jeng ve SHU Jian-ying, “ **erqi Türkistan Döliti” Xamxialiniñ Berbat Bolu i**, (Do u Türkistan Devleti Rüyasının Berbat Olu u), Çev.: Ehmet Mömin Tarimi, incañ Halk Ne riyati, Ürümçi 2007.
- ☞ MUT brahim, “Meripetperver Merhum Mexsut Muhiti To risida Eslime”, **incañ Tarix Materiyalliri**, S. 13, s. 100-115.
- ☞ ÖRK Nurmuhamet Yasin, “Yabani Güvercin”, **Gök Bayrak**, S. 65, s. 8 -14.
- ☞ POLAT Muhammed, **Uy ur Edebiyatıda Proza**, incañ Halk Ne riyati, Ürümçi 1985.
- ☞ SULAYMAN Esed, **Teklimakan a Dümlengen Roh**, incañ Halk Ne riyati, Ürümçi 2000.
- ☞ SULTAN Azad ve ABDUREH M Kerimcan, **Uy ur Bügünki Zaman Edebiyat Tarixi**, incañ Üniversitesi Ne riyati, Ürümçi 2002.
- ☞ SULTAN Azad, “20-Esir Uy ur Edebiyatınıñ Umumiy Ehvalı”, **İmiy Maqaliler Toplimi**, incañ Üniversitesi Ne riyati, Ürümçi 2001, s. 14-18.
- ☞ SULTAN Azad, **Bügünki Zaman Uy ur Edebiyatı To risida**, incañ Halk Ne riyati, Ürümçi, 1997 EHD Burhan, **incañniñ 50 Yili**, Çev.: Nurmuhemmet Döleti v.d., Milletler Ne riyati, Pekin 1986.
- ☞ TATL Q Er idin, “1949. Yildin Burun incañda Uy ur Tilida Ne ir Qilin an Gézit-Jornallar”, **incañ Tezkiriçiligi Jornili**, S. 3, Ürümçi 2004, s. 51-56.
- ☞ TEKL MAKAN Abdureof Polat, **Muhakimetul Lugeteyindin Meariful Lugeteyin içe**, Teklimakan Uygur Ne riyati, stanbul 2010.
- ☞ **Teyipcan Éliyev é’irliri**, Haz.: Muhammed Réhim, Milletler Ne riyati, Pekin 1998, C. 2.
- ☞ TEYLUR K., **Wild West Chna The Taming of Xinjiang**, Uygurca Ne ri: **Tincimas Uy ur Diyari**, Uygurca’ya Çev.: Abdurehman, Dünya Uygur Kurultayı Ne riyati, Miyonhen 2006, C. 2.
- ☞ YARRING Gunnar Alfred, **Qe qerge Qayta Seper**, Haz.: Yang Lian, Çev.: Abdugupur Seidin, incañ Halk Ne riyati, Ürümçi 1998.
- ☞ YUAN She-li, “A Fan Ti Yu You Chuan Tong You Mo Xing Ge De Wei Wu Er Ren”, **Min Zu Wen Xue Yan Jiu**, 1995, S. 2, s. 44-50, 94
- ☞ ZAMAN Nurmuhemmet, “Dramatorg ve air Abdulla Rozi Heqqide”, **incañ Da ösi İmiy Jurnili**, Ürümçi 1996, S. 4, s. 40-50
- Elektronik Kaynaklar**
- ☞ <http://www.wetininim.org/forum/forumdisplay.php?fid=85&page=2> (Eri im Tarihi: 25.02.2010).
- ☞ http://www.gov.cn/jrzg/2010-07/29/content_1667143.htm (Eri im Tarihi: 01.10.2010).

● Çağdaş Uygur Edebiyatı ve Onun Geleceği

- http://www.tianshannet.com/news/content/2010-09/10/content_5228398 (Eri im Tarihi: 01.10.2010).
- <http://www.hjedu.gov.cn/10000/10010/2010/27567.htm>. (Eri im Tarihi: 17.11.2010).
- http://cn.chinagate.cn/education/2010-09/26/content_21008210_2.htm (Eri im Tarihi: 19.11.2010).